

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS OF HUMAN AND CITIZEN AND THEIR INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE CRIMINAL EXECUTIVE SYSTEM OF UKRAINE (HISTORICAL AND LEGAL ASPECT)

Осауленко А.О., д. ю. н., доцент,
доцент кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

Осауленко О.І., к. ю. н., професор,
професор кафедри суспільно-правових дисциплін
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'ячука

Стаття присвячена дослідженню історико-правових аспектів впливу конституційних прав та свобод людини і громадянина на формування кримінально-виконавчої системи України в контексті міжнародних і європейських правових принципів та норм.

Відправною точкою дослідження став 1996 рік, коли власне й була прийнята нова Конституція України. В статті звернуто увагу на низку важливих зобов'язань у сфері реформування законодавства на основі норм та стандартів Ради Європи, членом якої наша країна стала менш як за рік до прийняття Конституції України.

В статті підкреслюється, що комплекс прав і свобод громадян являє собою певну систему, складовими якої є особисті, громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права. Саме виходячи із цієї класифікації, було виділено з кожного різновиду перерахованих прав і свобод саме ті із них, які, як вбачається, були найбільш проблемними в плані реалізації їх засудженими.

Звернуто увагу на те, що по відношенню до засуджених в системі особистих конституційних прав і свобод громадян найбільш проблемними для їх практичної реалізації були право на життя, право на повагу людської гідності, право на свободу світогляду і віросповідання.

Під час аналізу політичних прав і свобод зроблено висновок, що відповідно до чинного на той час законодавства засуджені не мали права брати участь у виборах народних депутатів, що зумовлювало питання про законність обмежень виборчого права стосовно цієї категорії громадян і що згодом стало предметом розгляду Конституційного Суду нашої держави.

Серед економічних і соціальних конституційних прав і свобод звернуто на: право на працю; право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; право на відпочинок; право на соціальний захист; право на охорону здоров'я тощо.

В статті також звернуто увагу на право засуджених на освіту, яке у 1994 році було суттєво обмежене, а після прийняття Конституції України вимагало свого розширення та приведення у відповідність до міжнародних стандартів.

Ключові слова: конституційні права і свободи людини, права і свободи засуджених, Конституція України, національне законодавство, кримінально-виконавча система, засуджений.

The article is dedicated to the study of historical and legal aspects of the influence of constitutional rights and freedoms of a human and citizen on the formation of the criminal executive system of Ukraine in the context of international and European legal principles and norms.

The starting point of the study was 1996, when the new Constitution of Ukraine was actually adopted. The article draws attention to a number of important commitments in the field of legislative reform based on the norms and standards of the Council of Europe, member of which our country became less than a year before the adoption of the Constitution of Ukraine.

The article emphasizes that the complex of rights and freedoms of citizens is a certain system, the components of which are personal, civil, political, social, economic and cultural rights. It is based on this classification, the author determined out of various kinds of the listed rights and freedoms specifically those, which appear to have been the most problematic in terms of their implementation by convicts.

Attention is drawn to the fact that in relation to convicts in the system of personal constitutional rights and freedoms of citizens the most problematic for their practical implementation were the right to life, the right to respect for human dignity, the right to freedom of worldview and religion.

During the analysis of political rights and freedoms it was concluded that according to the legislation in force at that time, convicts were not allowed to participate in elections of people's deputies, which led to the question of the legality of restrictions on suffrage in relation to this category of citizens and which later became the subject of consideration of the Constitutional Court of our state.

Among the economic and social constitutional rights and freedoms the attention is drawn to: the right to work; the right to proper, safe and healthy working conditions, to a salary not lower than that prescribed by law; the right to rest; the right to social protection; the right to health care, etc.

The article also draws attention to the right of convicts to education, which in 1994 was significantly limited, and after the adoption of the Constitution of Ukraine required its expansion and harmonization with international standards.

Key words: constitutional rights and freedoms of human, rights and freedoms of convicts, Constitution of Ukraine, national legislation, criminal executive system, convict.

Постановка проблеми. Починаючи з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет, протягом шести років в Україні відбувався процес створення та реформування національної правової системи, однією із складових частин якої стала кримінально-виконавча система, яка повинна була відповідати вимогам як світової, так і Європейської спільноти.

1996 рік став першим роком у відліку історії української державності, коли наша держава стала повноправним членом Ради Європи та взяла на себе низку важли-

вих зобов'язань у сфері реформування законодавства на основі норм та стандартів цієї організації. Одними з основних зобов'язань при вступі до цієї організації були прийняття нової Конституції України, зміна ролі та функцій Генеральної прокуратури відповідно до стандартів Ради Європи, заснування професійної асоціації адвокатів, здійснення судової реформи, осучаснення та виведення кримінально-виконавчої системи із підпорядкування МВС та ряд інших важливих заходів організаційно-правового характеру. В сучасних же умовах відбувається розгляд

питання про вступ України до Європейського Союзу, що, як вбачається, зумовлює актуальність та доречність ретроспективного дослідження еволюції вітчизняної кримінально-виконавчої системи після прийняття в Україні Конституції та вступу до Ради Європи.

Аналіз наукових досліджень. Фундаментальний вплив Основного Закону України на систему законодавства загалом та кримінально-виконавче законодавство зокрема здійснювали В. Б. Авер'янов, С. В. Бобровник, І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, О. М. Джуца, А. М. Колодій, С. Л. Лисенков, В. А. Львовичкін, А. Ю. Олійник, В. Ф. Опришко, В. П. Петков, П. М. Рабінюк, О. В. Скрипнюк, В. Л. Федоренко та інші. Водночас предметного дослідження конституційних прав та свобод людини і громадянина у руслі саме формування та розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи здійснено не було.

Метою статті є розгляд конституційно-правових питань впливу прав і свобод людини і громадянина, закріплених у 1996 році в Конституції України, на формування вітчизняної кримінально-виконавчої системи в контексті міжнародних і європейських правових принципів та норм.

Виклад основного матеріалу. У прийнятій у 1996 році Конституції України не подається класифікація прав і свобод громадян. В науковій та навчальній літературі існують різні підходи до їх класифікації. З урахуванням власної точки зору ми підтримуємо думку тих учених [1, с. 211–212], які вважають, що комплекс прав і свобод громадян являє собою певну систему, складовими якої є особисті, громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права. Система цих конституційних норм визначає правовий статус людини і громадянина в Україні. Саме виходячи із цієї класифікації, ми виділимо з кожного різновиду перерахованих прав і свобод саме ті із них, які, на нашу думку, були найбільш проблемними в плані реалізації їх засудженими [2].

Разом з тим, виходячи із загальних принципів права [3, с. 182–183], необхідно зазначити, що користування правами поєднане з відповідальністю людини, з можливими обмеженнями, які визначаються мірою свободи, що встановлена правом. Цей постулат сформульований в ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, згідно з якою кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [4].

По відношенню до засуджених в системі особистих конституційних прав і свобод громадян, на нашу думку, найбільш проблемними для їх практичної реалізації були наступні:

- право на життя (ч. 1 ст. 27);
- право на повагу людської гідності (ч. 1 ст. 28);
- право на свободу світогляду і віросповідання (ч. 1 ст. 35).

Вбачається, що зазначені права засуджених потребували не тільки більш повної правової регламентації, але вимагали від Державної кримінально-виконавчої служби України здійснення найбільш дієвих організаційно-правових заходів для їх реалізації.

Право на життя, що передбачене ч. 1 ст. 27 Конституції України, є першим з невід'ємних прав людини, що виникло із самої її природи. Без дотримання цього права всі інші права не мають цінності і корисності, тому воно має охоронятись законом [5, с. 80]. У 1995 р. Україна підписала протокол № 6 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, який встановлює повне скасування смертної кари. Це, в свою чергу, означає, що після ратифікації зазначеного протоколу смертна кара повинна бути скасованою. Відповідно перед кримінально-

виконавчою системою України постало питання правової регламентації виконання нового виду кримінальних покарань – довічного позбавлення волі.

Згідно з ч. 1 ст. 28 Конституції України, кожен має право на повагу до його гідності. Як зазначають П. М. Рабінюк та М. І. Хавронюк, гідність є моральною властивістю людини, яка відображає її унікальну неперевершену цінність [6, с. 107]. Своєрідність честі і гідності як об'єктів конституційної охорони полягає в тому, що ці цінні особисті блага захищаються не тільки за допомогою основного права на честь і гідність, але і всією системою особистих конституційних прав. Порушення будь-якого з них, як правило, розглядається і як посягання на честь і гідність громадянина [7, с. 34–36]. На перший погляд, стосовно засуджених – то це їх конституційне право було захищене статтею 1 чинного на той час Виправно-трудового кодексу (далі – ВТК) України, якою передбачалось, що виконання покарання не має на меті заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності засудженого. Разом з тим, як зазначалось в юридичній літературі, в установах виконання покарань створювались такі матеріально-побутові умови тримання, які не сприяли усвідомленню особою власної гідності та не орієнтували її на повагу до себе й до оточуючих: переповнення деяких установ, убогі і брудні приміщення та інтер'єри виправних колоній, недостатнє матеріальне, побутове та медичне обслуговування, форма одягу, – усе це – неповний перелік тих рис, які були притаманні умовам відбування покарання у виді позбавлення волі [8, с. 9].

Вбачається, що право на охорону гідності кожного засудженого повинно було стати обов'язком персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України поважати гідність засудженого, тобто:

- ніщо не може бути підставою для його приниження;
- будь-які заходи впливу на поведінку засудженого не повинні спрямовуватися на приниження його гідності;
- потрібно уважно, безкорисливо ставитися до задоволення прав і інтересів кожного засудженого;
- необхідно неухильно дотримуватися етичних норм у поведінці з засудженими.

Одночасно на законодавчому рівні необхідно було забезпечити у повному обсязі поширення на засуджених конституційних гарантій на заборону піддання їх катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 28 Конституції України).

В комплексі основних особистих прав і свобод особливе місце займає право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність (ч. 1 ст. 35 Конституції України).

Однією із найбільш важливих гарантій свободи совісті в Україні є відокремлення церкви і релігійних організацій від держави. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (ч. 3 ст. 35 Конституції України).

Для громадян України дія ст. 35 Конституції забезпечувалась Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. Позитивним у цьому законі було й те, що ст. 21 визначено, що богослужіння та релігійні обряди в місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обрядів та церемоній.

Розглядаючи зміст зазначеної статті в якості законодавчої основи діяльності релігійних організацій в органах і установах кримінально-виконавчої системи, варто зазна-

чити, що зміст цього закону не здобув подальшого розвитку в кримінально-виконавчому законодавстві, зокрема у ВТК України. Таким чином, доходимо висновку, що з метою реалізації ст. 35 Конституції України право на свободу совісті засудженим мало бути чітко зафіксоване в майбутньому Кримінально-виконавчому кодексу (далі КВК) України, а потім конкретизовано у відповідних підзаконних актах.

В системі політичних прав і свобод варто виділити ч. 1 ст. 38 Конституції України, яка передбачає право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Це конституційне право громадян України на момент прийняття Конституції регламентувалось Законами України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 року, «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР» від 24 лютого 1994 року, «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року, «Про вибори депутатів і голів в сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» від 24 лютого 1994 року.

В частині 4 статті 2 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. було зазначено, що здійснення виборчого права зупиняється на відповідний період для осіб, які за вироком суду перебувають в місцях позбавлення волі. Тож робимо однозначний висновок, що брати участь у виборах народних депутатів засуджені не мали права. Однак з прийняттям нової Конституції України виникло питання про законність обмежень виборчого права стосовно засуджених, яке згодом стало предметом розгляду Конституційного Суду нашої держави.

Серед економічних і соціальних конституційних прав і свобод ми виділяємо ті із них, які були найбільш проблемними в контексті реалізації стосовно засуджених. Зокрема, до таких прав і свобод ми відносимо:

- право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку громадянин вільно обирає або на яку вільно погоджується (ч. 1 ст. 43);
- право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ч. 4 ст. 43);
- право для кожного, хто працює, на відпочинок (ч. 1 ст. 45);
- право на соціальний захист (ч. 1 ст. 46);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49).

Коротко охарактеризуємо перераховані конституційні права громадян України та визначимо проблемні питання їх реалізації стосовно засуджених.

Чотири перших виділених нами конституційних прав громадян є взаємопов'язаними і тому їх зміст та проблеми реалізації стосовно засуджених ми розглядатимемо у комплексі.

Розглядаючи економічні права громадян, варто виділити право на працю, яке, на відміну від обов'язку засудженого працювати (ст. 49 ВТК України), прямо не було передбачено у законодавстві. Тому, керуючись ч. 1 ст. 43, це конституційне право засуджених мало бути зафіксованим у майбутньому КВК України.

Право на працю органічно взаємопов'язано з правом на відпочинок (ч. 1 ст. 45 Конституції України), так як, крім трудової діяльності, людина повинна використовувати певний час на задоволення потреб людського організму – сон, харчування тощо.

Конституційне право на відпочинок деталізується і розвивається у трудовому законодавстві України (ст.ст. 66–71, 73–77, 83, 84, 202, 208–211 КЗпП).

Аналізуючи систему економічних прав засуджених, ми дійшли висновку, що серед цих прав право на відпочинок зазнало найбільших обмежень, порівнюючи з правом законослухняного громадянина. Зокрема, обмеження, які були передбачені ст. 50 ВТК України, полягали в тому, що при восьмигодинному робочому дні засудженому надається для відпочинку тільки один день на тиждень, тобто у засуджених робочий тиждень дорівнював 48 годинам, а у законослухняних громадян – 40 годинам. Це перше обмеження. Другим суттєвим обмеженням права засуджених на відпочинок було передбачене ч. 5 ст. 50 ВТК позбавлення засуджених права на відпустку.

Перераховані обмеження, на нашу думку, також суперечили п. 75 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (далі МСП), де передбачено, що максимальна тривалість робочого дня або тижня встановлюється законом або на підставі адміністративних постанов з урахуванням місцевих правил та звичаїв у сфері умов праці вільних робітників. Тобто тривалість робочого тижня засуджених не повинна була перевищувати тривалості робочого тижня інших громадян. Саме такий шлях обрала більшість країн Західної Європи.

Важливою умовою всебічного розвитку громадян України є їх право на охорону здоров'я та медичну допомогу, передбачене ч. 1 ст. 49 Конституції України. Зазначене право поширюється і на засуджених до різних видів кримінальних покарань. Так, ст. 76 ВТК України безпосередньо передбачала, що лікувально-профілактична і протиепідемічна робота у місцях позбавлення волі організовується і проводиться відповідно до законодавства про охорону здоров'я. Порядком надання особам, позбавленим волі, медичної допомоги, використання лікувальних закладів органів охорони здоров'я і залучення до цієї справи їх медичного персоналу визначалось Міністерством внутрішніх справ і Міністерством охорони здоров'я України на підставі Основ законодавства України про охорону здоров'я, прийнятими Верховною Радою України 19 листопада 1992 р. та міжвідомчих нормативно-правових актів.

Протягом п'яти років незалежності нашої держави стан справ з медичним обслуговуванням засуджених до позбавлення волі суттєво не поліпшувався, а тому з метою більш ефективної реалізації ст. 49 Конституції України необхідно було здійснити цілий ряд організаційних, соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, спрямованих на суттєве поліпшення якості медичного обслуговування ув'язнених.

В системі прав і свобод громадян важливе місце займає їх право на житло, що передбачено ст. 47 Конституції України. Це право, на нашу думку, є одним із аспектів розширення правового статусу громадянина і елементом його цивільної правосуб'єктності. Оскільки засуджені в межах закону залишаються суб'єктами цивільного права, названа конституційна норма повинна була сприяти поліпшенню гарантій житлових прав осіб, які не проживають на своїй житловій площі внаслідок арешту та відбування покарання. Загальною підставою для позбавлення громадянина права користування житловим приміщенням державного фонду була його відсутність без поважних причин в приміщенні, яке він займає, більше шести місяців. Аналіз ст. 71 Житлового кодексу України показує, що законодавець не відносив до поважних причин перебування особи більше шести місяців під вартою чи в місцях позбавлення волі.

З метою реалізації ст. 47 Конституції України потрібно було внести зміни у житлове, цивільне та кримінально-виконавче законодавство, які передбачали б систему юридичних гарантій для засуджених по збереженню житла після їх звільнення. Відсутність таких гарантій значно ускладнювала адаптацію засуджених після звільнення, що в значній мірі негативно впливало на рецидивну злочинність.

В системі культурних конституційних прав і свобод особливе місце займає право на освіту, яке регламентоване ст. 53 Конституції України. Вбачається, що освіту можна вважати ядром культурних прав громадян. Ця думка базується на тому, що в сучасному світі освіта стає однією з найбільш важливих умов всебічного розвитку особи і передумовою здійснення багатьох конституційних прав та свобод.

Конституційне право засуджених на освіту до липня 1994 р. в Україні досить детально регламентувалось ст.ст. 59–64 ВТК України. Однак після зазначеного терміну Законом України від 27 липня 1994 р. «Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими», ст.ст. 63–64 ВТК України були скасовані, а ст.ст. 59–61 – викладені в значно скороченому вигляді, що суттєво обмежило конституційне право засуджених до позбавлення волі на освіту. Тому з метою реалізації ст. 53 Конституції України право засуджених на освіту повинно було бути відновлене у законодавстві в більш повному обсязі. Такий категоричний висновок впливає не тільки з вимог зазначеної статті Конституції, але і міжнародних стандартів прав і свобод громадян та стандартів поведінки з ув'язненими. Про це, зокрема, наголошено у статті 26 Загальної декларації прав людини та в п. 77 МСП, де зазначається, що навчання в'язнів необ-

хідно по можливості погоджувати з діючою в країні системою освіти з таким розрахунком, щоб особи, які звільняються, могли навчатись і далі без ускладнень.

Незважаючи на високі конституційні стандарти прав і свобод людини і громадянина, демократичності державного управління, захисту громадян тощо, які були зафіксовані в Конституції 1996 року, далеко не всі з них реалізуються на практиці в сучасній Україні.

Вищезазначене в повній мірі відноситься і до проблеми ефективного правового регулювання та практичної реалізації норм Конституції України по відношенню до засуджених.

Висновки. На підставі викладеного можна дійти висновку, що з метою реалізації норм Конституції 1996 р. нашій державі протягом наступних років необхідно було здійснити низку правотворчих заходів у сфері функціонування кримінально-виконавчої системи з таких напрямків: 1) скасування смертної кари; 2) конкретизація права засуджених на свободу совісті; 3) забезпечення реалізації засудженими свого активного виборчого права; 4) приведення у відповідність з Конституцією та чинним трудовим законодавством забезпечення права засуджених на працю та відпочинок; 5) скасування в житловому законодавстві обмеження права засуджених та арештованих на житло; 6) забезпечення засудженим права на освіту в повному обсязі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник / за ред. В. Л. Федоренка. Київ : КНТ, Видавництво Ліра-К, 2011. 532 с.
2. Осауленко А. О. Конституційні засади формування кримінально-виконавчого права в Україні. *Конституція України: зміни чи нова редакція* : матеріали кругл. стол., м. Київ, 24 черв. 2011 р. Київ, 2011. С. 128–132.
3. Гіда Є. О., Білозьоров Є. В., Завальний А. М., Осауленко А. О. Теорія держави та права : підручник / за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОРМ-Літкан, 2011. 576 с.
4. Загальна декларація прав людини. *Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи* / упоряд. Ю. К. Качуренко. Київ, 1992. С. 18–24.
5. Коментар до Конституції України / за заг. ред. В. Ф. Опришка. Київ, 1996. 368 с.
6. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
7. Назаров В. В. Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України : монографія. Харків : ТД «Золота Миля», 2009. 400 с.
8. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків : Права людини, 2009. 368 с.